

11. Jobert A. Od Lutra do Mohyły : Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648 / Ambroise Jobert; przełożyła E. Sękowska ; przedmowa do wydania polskiego J. Kłoczowski ; posłowie Z. Libiszowska. – Warszawa : Pax ; Volumen. – 333 s.
12. Wengerscii A. Libri quattor Slavoniae reformatae / Andree Wengerscius; praef. Ianussius Tazbir ; [indicem nominum compilavit Wenceslaus Urban ; praefationem in linguam Latinam vertit Miecislaus Brożek ; voluminis edendi tutelam gessit Lechus Szczucki]. – Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 633 s. – (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych; nr. 11).

SUMMARY

Stanislav Cherkasov

THE EUROPEAN REFORMATION AND THE ORTHODOX CHURCH IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE XVI CENTURY: THE SPECIFIC OF ESTABLISHING OF THE INTERCONFESSIONAL RELATIONS

The article analyses the process of establishing and the main forms of representation of the interconfessional relations between the protestant communities and the Orthodox Church on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the XVI century. The main factors, which determined the character and the specific of genesis of the interconfessional opposition are disclosed.

Key words: Reformation, Protestantism, Orthodox Church, interconfessional relations.

Олена Чиркова,

**кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії**

**Міжрегіональної академії управління персоналом,
Інституту соціальних наук і самоврядування**

БОРотьБА ЗА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVI–XVII СТОЛІТЬ

Присвячено розгляду умов та обставин, за яких відбувалася боротьба за збереження Православної Церкви в Україні. Відзначається особиста роль українських архиєреїв у справі проголошення унії з католицьким Римом.

Ключові слова: православ'я, католицизм, унія, патріарх, митрополит, архиєрейський собор.

Напередодні Берестейської унії українська православна спільнота зіткнулася зі зростаючим впливом ідей, які несли в собі критичні оцінки усталених в офіційному православ'ї уявлень і концепцій. Сучасні греко-католицькі дослідники акцентують увагу на трагічній ситуації наприкінці XVI ст., якою українська Церква була поставлена перед вибором: продовжувати нерівну і, здавалося, безнадійну боротьбу за своє існування, знаючи, що вижити буде важко, що українському народові загрожує латинізація обряду та полонізація; чи піти на унію з Римом, змінивши свою залежність від константинопольського патріарха на опіку папи римського. Постало питання: рятувати Церкву, жертвуючи національною

самобутністю народу, чи рятувати національну самобутність, реформуючи Церкву.

Початок революційних подій, що мали місце в українському православ'ї в останнє десятиліття XVI ст., пов'язують із візитами в Україну константинопольського патріарха Єремії II. Він двічі відвідав Київську митрополію. Вперше – 1588 р., на своєму шляху до Москви; вдруге – 1589 р., повертаючись до Константинополя.

Улітку 1589 р., на прохання львівських братчиків та ієрархії, Єремія II зупинився в Литві для розгляду загальних проблем Київської митрополії. За його участю відбулося кілька засідань єпископського собору УПЦ у містах Вільно, Бересті, Супрасльському монастирі та Тернополі. Головними рішеннями цих соборів були: запровадження посади патріаршого екзарха, яким обрано луцького єпископа Кирила (Терлецького), і вирішення суперечки між Львівським братством та єпископом Гедеоном (Балабаном). Братство проголошувалося ставропігійним, підлеглим лише владі патріарха. Також було заборонено приїжджати на Русь і втручатися в церковні справи будь-яким духовним особам з інших патріархатів, окрім Константинопольського [5, с. 81].

Акції патріарха щодо української Церкви дали поштовх двом процесам у середовищі православної ієрархії: 1) здійснення внутрішньої реформи церковного життя; 2) пошуку, спочатку незначною частиною єпископату, а потім і його більшістю, шляхів до розриву зв'язків з Константинополем і підпорядкування митрополічій кафедри Римові.

Візит константинопольського патріарха Єремії II до Речі Посполитої та Москви активізував плани перенесення патріархату, який перебував у скрутному становищі в мусульманському середовищі. Висувалися ідеї перенесення патріархії до Вільна, Києва, Москви або Рима, що розглядалося як перший крок до унії православних з католиками [7, с. 45]. У серпні 1588 р. один із промоторів унії, луцький католицький єпископ Бернард Мацейовський звернувся до папського нунція з пропозицією використати візит Єремії II для “унійного тиску” на православних, а восени того ж року коронний канцлер Я.Замойський пропонував Римові план перенесення Константинопольського патріархату до Речі Посполитої.

Кінцевою метою східноєвропейської подорожі Єремії II була Москва, де він розраховував роздобути кошти на відбудову поруйнованої турками під час ув'язнення патріарха Константинопольської кафедри. Результатом стало проголошення Єремією II Московського патріархату, що спричинило в майбутньому серйозні зміни в Київській митрополії і, в кінцевому підсумку, суттєво вплинуло на подальший хід церковного життя в Східній Європі.

Польський король Сигізмунд III та патріарх Єремія II зустрілися у Вільно 1589 р. В результаті, 7 липня було видано королівську грамоту, яка засвідчувала визнання юрисдикції Константинопольського патріархату над Київською митрополією, узаконення права патріарха наглядати за станом справ та вести судочинство над усім духовенством [1, с. 20]. Її було занесено до Віленських гродських книг.

Суперечливі рішення патріарха Єремії II таїли в собі вибуховий потенціал. Зіткнення митрополічій та екзаршої влади, протистояння ієрархії та братств,

безпрецедентне посилення влади Константинополя у вирішенні внутрішніх питань митрополії вели до напруження суспільної атмосфери.

Католицька альтернатива за тих обставин виявилася набагато принаднішою для частини церковної ієрархії. Рішення про відхід від Константинополя ухвалили єпископи, які боялися своїх внутрішніх реформаторів із братського середовища й намагалися запобігти їхньому союзові з Константинополем.

Однією з головних ознак внутрішньоцерковного життя Київської митрополії після від'їзду патріарха Єремії стало регулярне проведення соборів – практично забуте в українській Церкві у XVI ст. і запроваджене заново константинопольським патріархом.

Перший із соборів, проведених єпископами після від'їзду Єремії, відбувся навесні 1590 р. в Белзі. Його учасниками були єпископи: новопризначений патріарший екзарх, єпископ луцький Кирило (Терлецький), львівський — Гедеон (Балабан), пінський — Леонтій (Пелчицький), та холмський — Діонісій (Збіруйський). На території останнього власне і відбувся собор, про діяльність котрого майже не збереглося якихось достовірних повідомлень. В історіографії висловлювалися досить обгрунтовані думки про те, що собор, у якому не брав участі сам митрополит Михайло (Рогоза) та його прибічник – тодішній володимирський і берестейський єпископ Мелетій (Хребтович), мав опозиційний щодо митрополита характер.

Головною темою засідань собору стало, очевидно, обговорення унійного питання. В червні 1590 р. підписи саме цих чотирьох єпископів – учасників Белзької наради — з'явилися під першою єпископською декларацією унії. На думку М.Грушевського, ініціатором унійної акції міг виступити Гедеон (Балабан) [4, с. 20].

Після смерті єпископа Афанасія (Терлецького) на Полоцьку кафедру шукали кандидата, що був би прихильним до унії. Таким згодом став Герман Григорій (Загорський). Пінському єпископові Леонтію (Пелчицькому), який у цей час тяжко захворів, підшукали наступника в особі Іони (Гоголя). Але найбільшим успіхом унійної партії була, безумовно, номінація на Володимирську кафедру, після смерті єпископа Мелетія (Хребтовича), берестейського каштеляна Адама Потія. Потій активно демонстрував свою готовність до унії з Римом.

Тим часом православна опозиція, використавши всі засоби легального тиску на уряд у вигляді антиунійних резолюцій провінційних сеймів, протестацій і т. ін., готувалася до боротьби. Проти унії виступила більшість монастирів, але основною силою православних залишався світський елемент: частина магнатів, шляхта та об'єднане в братських організаціях міщанство.

Настрій обох угруповань був досить рішучим, шляхи до відступу – відрізані, а шанси на компроміс та порозуміння здавалися більш ніж примарними. Повною мірою це стало очевидно у Бересті на соборах.

Головою противників унії мав стати протосинкел константинопольського патріарха Никифор. Він двічі був "місцєблустителем" Патріаршого престолу і, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість перед митрополитами. З Православного Сходу прибули також Кирил Лукаріс – протосинкел олександрійського патріарха Мелетія Пігаса, а також декілька інших високопоставлених

ієрархів. Таку саму позицію висловлювали українські єпископи: львівський – Гедеон (Балабан), та перемиський – Михайл (Копистенський), монастирі, клир та шляхта, на чолі з Костянтином Острозьким.

6–9 жовтня 1596 р. у Бересті одночасно відбулися два собори: унійний та протиунійний. Протистояння між соборами досягло піку напруження, що вилилося в обопільні звинувачення і прокльони. Протягом цих днів представники соборів намагалися вести переговори про примирення. Але все закінчилося проголошенням 8 жовтня унії — на соборі, що його очолював митрополит Михайло (Рогоза), після чого було прийняте рішення позбавити архиєреїв та клир, які не прийняли унію, духовного сану. Потім 9 жовтня 1596 р. православний Берестейський собор видав універсал про засудження унії та її ініціаторів.

До польського короля Сигізмунда III була вислана делегація на чолі з Матвієм Малинським і Лаврентієм Древінським для з'ясування становища УПЦ у Речі Посполитій. На жаль, вона зазнала невдачі. 15 грудня 1596 р. було оприлюднено королівський універсал, яким визнавалися рішення унійного собору в Бересті і практично ставилася поза законом Православна Церква, як не з'єднана з Римом: «зазначені Копистянський і Балабан з того часу за владик та єпископів не вважалися, благословення від них не мали брати та спілкування з ними як з проклятими не мали [...] за постановою Берестейською» [1, с. 154—157].

Згідно з наявними даними, біле духовенство у своїй масі підтримало єпархіальних ієрархів, тобто священники Львівської та Перемиської єпископії залишилися у православ'ї, священники інших єпархій підтримали унію (за винятком деяких протопопів та парафій Луцько-Острозької єпархії, котрі пішли за впливовим на Волині князем Костянтином Острозьким). На боці православ'я залишилися більшість монастирів. Проти унії виступив найбільший з них – Києво-Печерська лавра, на чолі зі своїм архимандритом Никифором Туром.

Але внутрішньополітична ситуація в країні сприяла церковній унії, що виявилось у постановах органів державної влади. Першим після Берестя в Речі Посполитій був Варшавський сейм, призначений на лютий 1597 р. Вже на шляхетських сеймиках, що скликалися напередодні, православна шляхта рішуче протестувала проти рішень унійного собору, а Віленське та Львівське братства відправили на сейм своїх представників. На самому сеймі православні намагалися (почасті безуспішно) заручитися підтримкою протестантських послів, але в цілому він закінчився для них невдало. На сеймі відбувся суд над представником Константинопольського патріархату, який був присутній на Берестейському православному соборі, – протосинкелом Никифором. Його звинувачували у шпигунстві на користь Османської імперії, але практично це був суд над православними. Після сейму Никифора ув'язнили в Магдебурзькій фортеці, де він і помер [7, с. 80–82].

З огляду на загострення боротьби проти унії, Олександрійський патріарх Мелетій Пігас від імені східних патріархів видав постанову про еккомунікацію уніатських владик навесні 1597 р. [5, с. 89]. Після цього патріарх надсилає князеві Острозькому грамоти від 4 квітня та 4 жовтня 1597 р., що надають право львівському єпископові Гедеонові (Балабану), призначеному патріаршим екзархом

православної Київської митрополії, поставити нового митрополита та єпископів, замість тих, які перейшли на унію [2, с. 139].

Однак здійснити це на практиці не вдалося. За польським законодавством, що діяло і на українських теренах, будь-яка особа, котра займала високу посаду, мала отримати від польського короля затвердження на ній. Та оскільки самі православні єпископи опинилися поза законом (не визнавалися світською владою, як противники унії), то й обрати ще одного архиєрея не мали права.

Ситуація склалася патова. І самі не могли, і ззовні ніхто не міг допомогти. Православні єпископи були змушені зосередитися на нагальних справах у своїх єпархіях та почасти допомагати іншим. Державна влада всіляко перешкождала їхній діяльності, що засвідчують офіційні виступи православної шляхти на сеймах.

У такій ситуації стає зрозумілим, що ніхто не може висвячувати священників в інших єпархіях, окрім тих, хто залишився вірним православ'ю. Для заповнення парафіяльних вакансій звичним стає перманентний приїзд кандидатів на священство до Гедеона (Балабана) з усіх єпархій митрополії. Саме на цю обставину скаржився Іпатій (Потій) у своєму листі 1601 р. до папи римського [3, с. 172].

На тлі боротьби за релігійну свободу на соціально-політичних теренах почалося зближення між православною та протестантською шляхтою. У Вільно відбувся шляхетський з'їзд. 18 травня 1599 р. був утворений політичний союз, який засвідчив "Акт конфедерації". Тут зазначалося, що у світлі поширення утисків з боку латинян, обидві сторони складають союз для захисту своїх прав і виступу за свободу совісті на сеймах: «не допустимо віднімати в себе прав [...], церкви, собори, кирхи та священнослужителів будемо охороняти й захищати» [8, с. 21].

Водночас почався активний відтік православної шляхти до унії та католициста. Цей процес, який охопив всю митрополію, був зумовлений соціально-економічними та адміністративно-правовими перевагами, котрі надавалися в Речі Посполитій саме цим категоріям населення. Так до католициста відійшов старший син князя Костянтина Острозького Януш, який став краківським каштеляном, та ціла низка українських шляхетських родів.

Отримуючи звістки про спротив унійній справі з боку православних папа римський Климент VIII надсилає від 3 квітня 1599 р. листа до короля Сигізмунда III із закликом активніше підтримувати унію і вести боротьбу з православним єпископством. «Тому прослідкуй з усією пильністю за тим, щоб єпископи-схизматики, які таємно засилаються Константинопольським патріархом у твої володіння, не підбурювали народ і не заохочували до таємних змов на превелику шкоду католицькій вірі і душ русинів». Насамперед це стосувалося представників православної ієрархії Балкан, які перебували на території України. Відомо, що митрополит белградський Лука Сербин жив у володіннях князя Костянтина Острозького і, на прохання Константинопольського патріарха, неофіційно виконував митрополічні функції на теренах України [3, с. 163].

Певного успіху православним вдалося досягти тільки на березневому сеймі 1603 р. Тоді, в обмін на підтримку православними послами запропонованого королем податку на ведення війни в Лівонії, король дозволив обирати киево-

печерського архимандрита з числа православних. Грамотою польського короля від 22 лютого 1605 р. у Києво-Печерському монастирі православним архимандритом став Єлисей (Плетенецький).

Але поступово Православна Церква опиняється на межі втрати власної ієрархії і, відповідно, припинення свого існування. У 1607 р. помер львівський єпископ Гедеон (Балабан), а в 1609 р. – перемиський єпископ Михайло (Копистенський). Ще за життя Балабана король номінував на його місце Ісайю Балабана – племінника Гедеона [6, с. 354—358]. Однак проти цієї кандидатури рішуче виступило Львівське братство. Воно висунуло на єпископство свого кандидата – Єремію (Тисаровського), який дістав королівську номінацію, пообіцявши перейти на унію.

Проте, всупереч волі короля, Тисаровський був висвячений православним сучавським митрополитом Анастасієм і остався вірним православ'ю, що викликало незадоволення уніатів та польської влади. Після смерті єпископа Михайла (Копистенського) Тисаровський залишився єдиним православним архиєреєм.

Події, пов'язані з проголошенням частиною ієрархії унії та протестами проти неї, свідчать про стурбованість суспільства ситуацією щодо православ'я в Україні. Православне населення було зацікавлене в продовженні функціонування національної Православної Церкви. Але воно насторожилось на великі перешкоди у середині держави та ззовні. Не припинялася агресія Римської курії. Польська державна влада була не зацікавлена в її існуванні, вбачаючи в УПЦ загрозу подальшій політиці колонізації та латинізації.

На жаль, Константинополь був не в змозі надати адекватну допомогу, тому що сам перебував у скрутному становищі. Патріархи почали шукати матеріальної та духовної підтримки у Москві, яку ще 150 років тому відлучили від сопричастя. Це зростання впливу Москви у православному світі викликало певні протести у середовищі української ієрархії.

Саме ці чинники і призвели до кризи в Українській Православній Церкві. Майбутнє бачилося непевним. Але надія не полишала частину українського населення і воно продовжувало боротися. Тим більше, що на зміну шляхті, яка зрадила народ, приходили православно налаштовані братства і козацтво, які були ближчими до народного волевиявлення.

Тому слід констатувати, що українське православ'я трималося завдяки підтримці народу, хоча польська державна влада і деякі представники вищого духовенства зрадили його інтереси. Натомість стійка частина православних ієрархів, священства, шляхти, міщанства, козацтва змогла в нелегкий час відстояти прагматичну віру. І хоч державна влада взагалі відвернулася від потреб православного населення, а влада Константинополя частково відреклася від потреб Київської митрополії, проте митрополія вистояла і невдовзі відновила свою ієрархію та свій вплив у суспільстві.

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1851. — Т. 4.
2. Болховітінов Євгеній, митр. Вибрані праці з історії Києва. – Київ: Либідь-ІСА, 1995.
3. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVIII ст.): Зб. док. і матеріалів / АН УРСР. Інститут суспільних наук та ін.; Упоряд. Є.А.Гринів та ін. – Київ: Наукова думка, 1988.

4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V.
5. Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. праць. – Київ:, Четверта хвиля, 1997.
6. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – Санкт-Петербург, 1874. —Т. 10.
7. Плохий С.Н. Папство и Украина. (Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.). – Киев: Выща школа, 1989.
8. Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности. (Из исторических материалов, помещенных в «Вестнике Западной России» и из других печатных источников). – Вильно, 1866. — Вып. 2.

SUMMARY**Olena Chirkova****Fight for Orthodox Church in Ukraine on verge of XVI—XVII ages**

The article is devoted consideration of terms and circumstances for which a fight was for the maintainance of Orthodox Church in Ukraine. The personal role of the Ukrainian bishop is marked in matters of acceptance of unii with catholic Rome.

Dr Piotr Chomik,**Instytut Historii****Uniwersytet w Białymstoku (Polska)****Dogmatyczno-moralna literatura prawosławna
w Rzeczypospolitej
w koccu XVI i pierwszej poiowie XVII wieku****ПРАВОСЛАВНА ДОГМАТИЧНО-МОРАЛЬНА
ЛІТЕРАТУРА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XVII СТОЛІТТЯ**

Православна література кінця XVI та першої половини XVII ст. представляла історію православ'я на руських і литовських землях Речі Посполитої та піднімала різні освітні, моральні й догматичні питання. Автори цих праць, безсумнівно, керувалися ідеєю підвищення духовного та морального рівня віруючими Православної Церкви. Крім того, православна релігійна література стала елементом розвитку національної та культурної самосвідомості українського і білоруського народів.

Релігійними письменниками, які писали догматично-моральну тематику, окрім київського митрополита Петра Могили, були: Кирило Транквіліон Ставровецький, Лаврентій Зизаній, Леонтій Карпович та наступник Петра Могили – Сильвестр Косів. Показ пишності літературної та теологічної православної думки в Речі Посполитій у згаданого періоду є важливим для розуміння загальної культури Православної Церкви у Польсько-литовсько-руській державі.